

УДК 726:2-523.4(477.44)

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.01.163>

ВІННИЦЬКИЙ ХРАМ БЛАГОВІЩЕННЯ ПРЕСВЯТОЇ ДІВИ МАРІЇ: питання історії, екзистенції та мистецького доробку

Наталія УРСУ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2660-2144>

доктор мистецтвознавства, професор,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
кафедра образотворчого і декоративно-прикладного
мистецтва та реставрації творів мистецтва,
вул. Огієнка, 61, 32301, Кам'янець-Подільський, Україна,
e-mail: ursu@kpnu.edu.ua

Іван ГУЦУЛ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4797-5812>

кандидат мистецтвознавства, доцент,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
кафедра образотворчого і декоративно-прикладного
мистецтва та реставрації творів мистецтва,
вул. Огієнка, 61, 32301, Кам'янець-Подільський, Україна,
e-mail: hutsul@kpnu.edu.ua

Мета статті — розгляд домініканського монастирського комплексу і храму Благовіщення Пресвятої Діви Марії у Вінниці на Брацлавщині (Поділля), які дотепер залишалися поза увагою науковців та дослідників сакральної архітектури і мистецтва, що засвідчує *актуальність* обраної теми. *Методологія* дослідження містить порівняльний аналіз архівних та іконографічних матеріалів; використовуються *методи* художньо-стилістичного аналізу і реконструкції. *Наукова новизна* роботи полягає у тому, що вперше впроваджуються в науковий обіг деякі іконографічні матеріали з Національного музею м. Кракова (Польща) та архівні джерела з Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі, які стосуються історії постання та екзистенції цієї споруди, її конфесійної приналежності, опрацювання інтер'єру тощо.

Ключові слова: римо-католицький костел, мистецька спадщина, храм, кляштор, домініканський орден, архітектура.

Natalia URSU

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2660-2144>

Doctor of Art Criticism, Professor,
Fine and Applied Arts and Artworks Restoration
Department, Kamianets-Podilskyi
Ivan Ohienko National University,
Ogienko Str., 61, Kamianets-Podilskyi,
Khmelnysky region, 32301, Ukraine
e-mail: ursu@kpnu.edu.ua

Ivan HUTSUL

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4797-5812>

Candidate of Art History, Associate Professor,
Department, Kamianets-Podilskyi
Ivan Ohienko National University,
Ogienko Str., 61, Kamianets-Podilskyi,
Khmelnysky region, 32301, Ukraine
e-mail: hutsul@kpnu.edu.ua

ANNUNCIATION OF THE BLESSED VIRGIN MARY CHURCH IN VINNYTSIA: questions of history, existence and artistic heritage

The purpose of the article is to consider the Dominican monastery complex and the Church of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary in Vinnytsia in the Bratslav region (Podillya), which have so far remained out of the attention of scholars and researchers of sacred architecture and art. The research methodology includes a comparative analysis of archival and iconographic materials; methods of artistic and stylistic analysis and reconstruction are used. The scientific novelty of the work is that for the first time some iconographic materials from the National Museum of Krakow (Poland) and archival sources from the Russian State Historical Archive in St. Petersburg, which concern the history of the building and its existence, its religious affiliation, interior decoration, etc. Stages in the history of the origin of architectural construction are considered, the names of the beneficiaries and donors of the church are covered. According to the time of its creation, the building has Baroque stylistic features with layers of later reconstructions. Emphasis is placed on the spatial construction of the monastery, which is based on a strict relationship of functionality and form. The church in plan is a straight cross with a very short longitudinal «crossbar» — a transept. The temple is rectangular in plan, three-nave, six-foot. The interior contained a large number of altars painted on the wall.

Conclusions. The artistic work of the Dominicans in Eastern Podillya testifies to the combination, synthesis of two cultures — Ukrainian and Polish, the integration of mentality, spirituality and creativity, the dualistic nature of monuments, which was complemented by Western European influences brought by invited architects, sculptors, painters. Painters applied arts and adjusted by patrons and founders of the Dominican settlements. The construction of the temple was built in accordance with the requirements of the time and is an integral part of the sacred artistic heritage of Ukraine.

Keywords: Roman Catholic church, artistic heritage, church, monastery, Dominican order, architecture.

Вступ. Упродовж багатьох минулих століть на вулицях українських міст можна було побачити ченців-домініканців — *Fratres Praedicatores* (братів-проповідників) у білій рясі з каптуром і в чорній мантії, що теж мала каптур. Ці кольори звучали як символ поєднання чистих помислів, Божого духу, небесного світла з покірністю зречення від матеріальних земних благ. Проте ченці, які належали до руської за адміністративним поділом провінції, відзначалися від сусідніх (польської та литовської) тим, що носили червоногарячий пояс замість чорного, як пам'ять про мучеництво на цих землях багатьох монахів, які належали до цього ордену [1, с. 368]. Терени, що розглядаються у нашому дослідженні, охоплюють сім домініканських монастирів: Барський, Летичівський, Липовецький, Мурафський, Тульчинський, Тиврівський і Вінницький, які разом з монастирями

Іл. 1. Сучасний вигляд подомініканського храму Благовіщення Пресвятої Діви Марії у Вінниці

Іл. 2. Вид на Вінницю і домініканський костел. Друга пол. XIX ст. Рисунок Наполеона Орди. Олівець, акварель. Національний музей у Кракові

поєднувалися в архітектурні ансамблі. Останні чотири осередки ордену належали до території Брацлавщини, яка розташована на землях Східного Поділля. Проте кожен з храмів як за структурою побудови, так і в сфері інтер'єрного опорядження можна вважати видатною пам'яткою подільського зодчества, що заслуговує на пильну увагу. Тому *метою статті* є розгляд подомініканського монастирського комплексу і храму Благовіщення Пресвятої Діви Марії у Вінниці на Брацлавщині (іл. 1), який дотепер залишався обділеним увагою дослідників сакральної архітектури і мистецької спадщини, що засвідчує *актуальність* обраної теми.

Акцентується увага на обсягово-просторовій побудові монастиря, яка базується у строгому взаємозв'язку функціональності і форми. Костел в плані — це прямий хрест з дуже короткою поздовжньою «перекладиною» — трансептом. Храм цегляний, прямокутний у плані, тринавовий, шестистопний. Внутрішній простір містив достатньо велику кількість намальованих на стіні віварів.

Методологія дослідження містить порівняльний аналіз архівних та іконографічних матеріалів; використовуються *методи* художньо-стилістичного аналізу і реконструкції.

Основна частина. Домініканський осередок у Вінниці виник у 1624 році. Первісно він входив до складу оборонного комплексу Мури, оточеного міцними стінами з бійницями і бойовими баштами, і займав його північно-західну частину (іл. 2).

Велика частина стін з баштами, які оточували монастир, зруйновані. За відомостями одних джерел [2] вони були зведені у 1617 році, других — у 1647 [3]. Зберіглася лише кутова південно-західна башта з південною і частиною західної стін. Башта цегляна, квадратна в плані, з заокругленими кутами, одноярусна, на високому цоколі, що розширюється донизу, укріплена контрфорсами, перекрита склепіннями. Стіни мають численні бійниці [4, с. 8]. Спочатку будівничі звели дерев'яний костел з монастирем, який двічі постраждав — у 1648 році від козаків Богдана Хмельницького і перед 1700 роком від татар, був спалений і відновлений: перший раз відбудований Стефаном Черленковським; другий — реставрований Михайлом Калетинським. Зрештою, він нахилився і, як наслідок, був розібраний. Титулатура храму — Благовіщення Пресвятої Діви Марії.

На цьому ж місці, на старому плацу, трішки вище, був вимуруваний новий костел з монастирем, двома вежами, боковими каплицями, захристією і скарбницею. З 1750 року (Волиняк подає іншу дату — 1758) затратами подружжя брацлавського земського судді Михайла 1704—1770 (герб Сиромоля) і Анни Грохольських фронтом на північ був вимуруваний цегляний костел довжиною 42, шириною 26, висотою 16 ліктів. У звичних для сучасної людини вимірах: довжина — 30,85 м, ширина — 22,90 м, висота — 22,20 м [3]. У 1758 році (знов Волиняк пропонує інший рік — 1768) був повністю обладнаний [5].

В архівній документації зазначено так: «Монастир у 1750 році затратами Михайла і Анни Грохольських вимуруваний на два поверхи з трьома апартаментами та трьома верхніми і нижніми коридорами, а також з фронтом на південь при костелі» [2, арк. 384—386].

Костел цегляний, прямокутний у плані, триназовий, шестистопний, з прямокутними захристіями. До нього примикають келії. Храм був консекрований у 1761 році [2, арк. 384].

Ось що пише про комплекс Д. Малаков: «... Цікава пам'ятка, яка представляє собою компактний, раціонально впорядкований ансамбль, який складається з костелу та монастирського корпусу. Обсягові-просторова побудова монастиря міститься у строгому взаємозв'язку функціональності і форми. Костел в плані — це прямий хрест з дуже короткою поздовжньою «перекладною» — трансептом. Своєю вершиною — хором — хрест мов «вставлений» в проріз велетенської літери «П», яка складається з корпусів келій, замикаючи в каре маленький внутрішній дворик — атриум. Пазухи — запади між зовнішніми стінами хору, трансепту і корпусу келій заповнюють баптистерій і захристію, які є перехідними ланками між самим костелом і монастирським корпусом» [6, с. 23] (іл. 3).

Класичний італійський атриум містить традиційну аркаду лоджій: тут же прорізи арок були закладені (закриті) і влаштовані звичайні вікна, що освітлюють коридор зі склепінням, двері якого ведуть у келії. Зовнішні стіни двоповерхового корпусу келій майже позбавлені декору і тільки симетричні фасади — торці, що примикають до кутів трансепту, оформлені рустиком, нішами і харак-

Іл. 3. Головний фасад Вінницького костелу. Фото В. Лащенко. 1979 р.

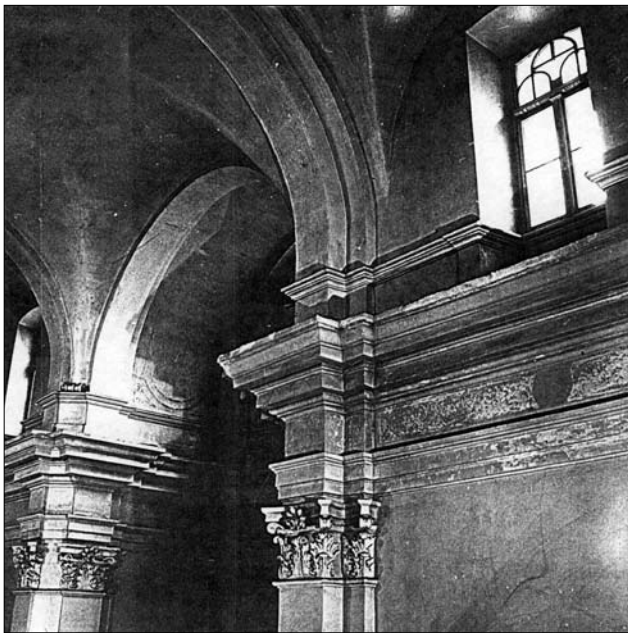
терними для раннього бароко високо піднятими фронтонами. Їх декор дуже близький за рисунком фронтонові західної прибудови до монастиря єзуїтів. Адже це все будувалося в один час: на початку XVII століття. Значно багатше прикрашений фасад домініканського костелу. Його нижній ярус. Його нижній ярус, розчленований розкреповками, декорують щільно розміщені пілястри тосканського ордеру, згруповані відповідно розташуванню існували перед тим кутових башт. У цих місцях стіна між пілястрами круглиться, надаючи фасаду живість, посилюючи гру світлотіні. Архітектурне оздоблення 2 ярусу, не дивлячись на те, що воно вторить оформленню нижнього поверху, відмічена вже деякою сухістю і еkleктичністю: спрощені капітелі пілястр, форма вікон і рисунок їх наличників, неув'язка по висоті і профілю карниза з карнизом старої будівлі костелу — все це результати переробки XVIII століття.

Зодчі попереднього століття «грають» архітектурними формами весело і задиристо. Торцям трансепту, як і торцям фасадної частини, надана в плані та ж м'яка, легка випуклість, яка поряд з гладкою великою оштукатуреною площиною стіни посилює композиційний акцент на головному фасаді будівлі [6, с. 25].

Фасади у стилі бароко. В інтер'єрі збереглися фрагменти настінного живопису XVIII ст. Перекритий напівциркульними (циліндричними) склепіннями з розпалубками. На хори ведуть дерев'яні сходи. Під будівлею знаходиться крипта, також перекри-

Іл. 4. Інтер'єр храму. Фото В. Лашенка. 1979 р.

Іл. 5. Інтер'єр храму. Фото В. Лашенка. 1979 р.

та напівциркульними склепінням з розпалубками [4, с. 8]. Крипта костелу стала родовою усипальницею графської родини Грохольських [6, с. 23].

Головний вхід фланкували дві вкриті гонтом високі вежі, одна з яких виконувала роль дзвіниці, бо містила великі дзвони. Фасади фронту і круглих високих каплиць було зроблено гладким з різними карнизами у формі трикутника із залізними хрестами.

Дах гонтовий, у 1814 році покритий; купол вкритий бляхою білою англійською з залізним хрестом вгорі і бронзовою сигнатуркою всередині. Один з

входів знаходився з боку фронту, з півночі; віруючі потрапляли до храму через масивні дубові двері.

Крухта (нартекс) розташовувалась при дверях, під склепінням органного хору з входом до костелу через дві малих і одну серединну велику арки. Орган на десять голосів і три міха справляв враження і був пофарбований зеленим кольором, проте, на момент Візитації потребував ремонту [2, арк. 384].

Бокові каплиці при вежах мали поздовжню форму: вузькі і низькі; далі, до пресбітерія — високі, широкі й заокруглені; всередині о двох стовпах, по одному мурованому стовпу у наві і другому при хорі. Стіни з 1814 року поштукатурені, побілені, в багатьох місцях пофарбовані у жовтий колір. Весь костел в кольорах і прекрасних темних образах, розписаний *alfresco*, частково потребував реставрації. Підлога викладена квадратними плитами тесового каміння. Інсоляція внутрішнього простору приміщення здійснювалася через віконні отвори: в наві, пресбітерії і над хором — п'ять вікон; над великим вітарем — одне кругле вікно; в каплицях знаходилося два напівовальних вікна нижнього світла; верхом прямокутних великих — два. Всі вікна в дерев'яних рамах відповідної отворам форми (іл. 4).

Інтер'єр храму розкритий на всю висоту. Головну його оздобу складають пишні коринфські капітелі пілястр, багате нагромадження наростаючих, мов в унісон акордам органу, ліній антаблемента [6, с. 23].

Внутрішній простір прикрашала достатньо велика кількість вітарів, намальованих на стіні, а саме, сім.

Перший Великий вітар мав південну орієнтацію. У пресбітерії містився в тумбі образ Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії прекрасного, високопрофесійного живопису, намальований на полотні і оздоблений срібним окладом. Мурована менса інстальована на трьох сходинках, трішки віддалена від стіни. Ківорій на менсі три ліктя висотою, з дерева різьбленої роботи, пофарбований, місцями позолочений фольгою з тридільним кругом в середині блакитного кольору для виставлення монстранції (дарохранительниці). Нижче круга табернакулюм з дверцятами. Простір головного вітаря замикала романіка з дерева, пофарбована у темні кольори.

Другий вітар знаходився праворуч, у круглій каплиці, з чільним написаним на стіні образом св. Ми-

хайла Архангела. Вівтарна менса мурована і піднята на одну сходинку.

Третій вівтар розташовувався у тій же каплиці з образом Розп'ятого Христа, інсталюваним в тумбі; на заслон виступав образ св. Йоана Непомука; над менсою знаходилося ще одне зображення Милосердного Ісуса, намальованого на полотні; менса мурована, піднята на дві сходинки [2, с. 384].

Четвертий вівтар містився у поздовжній каплиці з намальованим на полотні образом домініканського ченця-проповідника св. Вікентія Ферера, оформленим у дерев'яну позолочену раму. Вівтарна менса мурована без сходинок.

П'ятий вівтар знаходився ліворуч нави, в круглій від сходу каплиці з розміщеним образом св. Марії Магдалени, написаний на полотні, прекрасного професійного живопису; вівтарна менса мурована, піднята на одну сходинку (іл. 5).

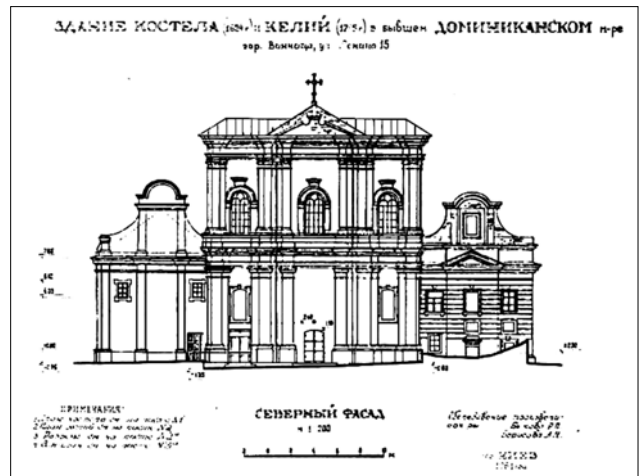
Шостий вівтар розміщувався в тій же каплиці в тумбі, прикрашеній дзеркалами, з образами св. Анни у срібному окладі, на заслон образи св. св. апостолів Петра і Павла, також професійно намальованих олійними фарбами на полотні. Менса мурована припіднята на дві сходинки.

Сьомий вівтар містився у поздовжній каплиці з чільним образом св. Домініка, Патріарха ордену, намальованим олійними фарбами на полотні, з менсою, мурованою без сходинок. Усі вівтарні композиції прикрашені круцифіксами з корпусом, вирізьбленими з дерева у кількості вісім штук.

Амвон (проповідницька казальниця) було інсталювано ліворуч нави, при аркаді пресбітерія, різьбленої з дерева роботи і пофарбовано в зелені кольори. Конфесіоналів (сповідальниць) — три з дубового дерева теслярської роботи у фрамугах крухти. Захристія знаходилася праворуч. Стіни захристії також живописно розписані фресками. Скарбниця розташовувалася ліворуч.

Кляштор був цегляною спорудою «П»-подібною в плані, двоповерховою, що разом з костелом створювала внутрішній дворик. Північні фасади келій завершені бароковими фронтонами. Внутрішнє планування коридорне, з однібічним розташуванням приміщень. В келіях перебиття площинні, балкові, в коридорах напівциркульні склепіння з розпалубками [4, с. 8].

Архівні джерела свідчать, що в інтер'єрі Вінницького костелу знаходилися цінні реліквії: дерева Свя-

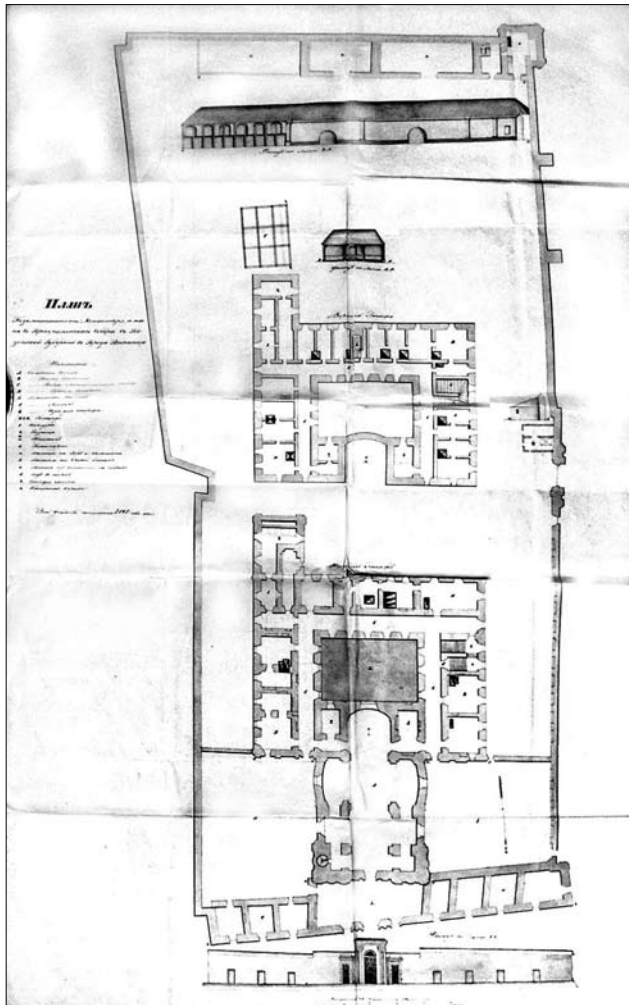
Іл. 6. Кресленик Вінницького домініканського костелу. Головний фасад. 1961 рік. Обміри: Р.П. Бикова, А.Н. Борисова

Іл. 7. Проект перебудови Вінницького домініканського костелу. Головний фасад. Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі. Ф. 821. Оп. 150. Спр. № 554, 1828—1917

того Хреста, а також мощі святих мучеників Деодата, Перпетуї, Дженозози, Емеріти з аутентиками, також кілька без аутентиків — Кресчеції, Амалії, Ундіна, Вікторії. Особливою гордістю храму був срібний позолочений хрест з мощами домініканського святого Вікентія Ферера.

Вінницький домініканський монастир потрапив до числа католицьких осередків, скасованих російським урядом у 1832 році як такий, що «не відповідав своєму призначенню як за незначною кількістю монахів, так і за нестатком коштів на їх утримання». Монастирські приміщення залишалися порож-

Іл. 8. План перебудови подомініканського монастиря, здійснений вінницьким повітовим землеміром К. Вронським. Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі. Ф. 821. Оп. 150. Спр. № 554, 1828—1917

німи, в той час, коли поряд стояла соборна церква святих Косьми і Даміана, будівля якої була в незадовільному стані, тому за рішенням Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора від 19 листопада 1832 року скасований домініканський монастир був переданий у відання православного духовенства. В колишньому костелі був влаштований Преображенський собор, освячений 1833 року на православне свято Благовіщення, а стара Косьмо-Даміанівська церква була розібрана. У 1830—1866 і у 1894—1895 роках споруда була капітально відремонтована: увінчана дерев'яними главою і дзвіницею [4, с. 8]. Переробка башт на православний зразок майже не змінила первісного плану цього безсумнівно цікавого архітектурного комплексу (іл. 6).

Перебудови костелів у Вінниці та Шарівці впродовж 1847—1848 років, після передачі їх православним громадам, здійснив архітектор Симон Учта, а розрахунки виконував архітектор Антон Островський (іл. 7). Проект перебудови Вінницького подомініканського костелу і монастиря здійснив вінницький повітовий землемір К. Вронський, на жаль без зазначення конкретного року виконання. Фасад і великий план укріплень «Мури», в склад яких входив осередок ченців, виконаний аквареллю і тушшю [7] (іл. 8).

Зараз пам'ятник складається з будівлі храму, келій, що примикають до нього, і оборонної стіни з кутовою баштою.

Висновки. Піддаючи розгляду екзистенцію й мистецький доробок домініканців на Східному Поділлі, зокрема костел Благовіщення Пресвятої Діви Марі з кляштором, можна говорити про взаємовплив двох культур, а саме українського і польського народів, про синтез ментальності, духовності й творчості, про дуалістичний характер пам'яток, який відчутно видозмінювався під дією західноєвропейських архітектури і мистецтва, що привносилися запрошеними зодчими, скульпторами, живописцями, майстрами декоративно-прикладного мистецтва та коригувався меценатами і фундаторами домініканських осередків. Споруда храму зведена відповідно до вимог часу і є невід'ємною складовою сакральної мистецької спадщини України. Подальші дослідження будуть стосуватися пошуків додаткових матеріалів з історії існування храму для висвітлення більш детальної картини у царині архітектурної структури і мистецького опорядження інтер'єрного простору споруди.

1. Шевчук В.О. *Дорога в тисячу років*. Київ: Рад. письменник, 1990. 411 с.
2. *Кам'янець-Подільський державний міський архів* (далі — КПДМА). Ф. 685. Римсько-католицька духовна консисторія. Оп. 4. Спр. № 21. 1823.
3. *Матеріали відділу реконструкції історичного середовища Управління містобудування та архітектури Вінницької обласної державної адміністрації*. Ох. 992, 1988.
4. *Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстр. справочник-каталог*: Т. 1—4. Київ: Будівельник, 1983—1986 гг. Т. 1. 1983. 160 с.: ил.; Т. 2. 1985. 336 с.: ил.; Т. 3. 1985. 337 с.: ил.; Т. 4. 1986. 375 с.

5. Wołyniak (M.J. Giżycki). *Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej*. Kraków, 1923. Część 2. 400 s.
  6. Малаков Д.В. *По Восточному Подолью*. Москва: Искусство, 1982. 175 с.
  7. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (РДІА). Ф. 821. Оп. 150. Спр. № 554. Вінницький подомініканський монастир. Фасад і план. 1828—1917.
- REFERENCES
- Shevchuk, V.O. (1990). *The road is a thousand years old*. Kyiv: Sov. author [in Ukrainian].
- Kamyanets-Podilsky State City Archive (KPDMA). (1823). Field materials (Р. 685). Roman Catholic Spiritual Consistory (Op. 4. File № 21) [in Ukrainian].
- (1988). *Materials of the Department of Historical Environment Reconstruction of the Department of Urban Planning and Architecture of the Vinnytsia Regional State Administration* (Oh. 992) [in Ukrainian].
- (1983—1986). *Monuments of urban planning and architecture of the Ukrainian SSR: ill. reference book: (Vol. 1—4)*. Kyiv: Budivelnik [in Russian].
- Wołyniak, (M.J. Giżycki). (1923). List of Dominican monasteries of the Ruthenian province (Part 2). Krakow [in Polish].
- Malakov, D.V. (1982). *Across the East Hem*. Moscow: Iskysstvo [in Russian].
- (1828—1917). *Russian State Historical Archive in St. Petersburg (RDIA)*. Field materials 821. Description 150. File № 554. Vinnytsia Dominican Monastery. Facade and plan [in Russian].